

УДК: 81

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-8-13

Айтибаева Ж. К.

Ош мамлекеттик университети, Мамлекеттик тил кафедрасы, улук окутуучу

Айтибаева Ж. К.

Старший преподаватель, Ошский государственный университет, кафедра Государственного
языка

Aitibaeva Zh. K.

Senior lecturer, Osh State University, Department of the State Language

**КӨРКӨМ ТЕКСТТЕ БАШТЫН АКЫЛ-ОЙ, АҢ-СЕЗИМ, МАКСАТ-МИЛДЕТ
БУЛАГЫ КАТАРЫ МҮНӨЗДӨЛҮШҮ
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ УМ, СОЗНАНИЕ ГОЛОВЫ, ХАРАКТЕРИСТИКА
ЦЕЛИ КАК ИСТОЧНИКА ЗАДАЧИ
IN A LITERARY TEXT, THE MIND, THE CONSCIOUSNESS OF THE HEAD, THE
CHARACTERISTIC OF THE GOAL AS THE SOURCE OF THE TASK**

Аннотация: Макалада Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” романынан мисалдарды алып, талдап чыккан үзүндүлөрдө баш сөзү дененин зарыл, аздектелчү, жогорку бөлүгүнүн номинанты катары колдонулду. Анын негизин денотативдик мазмун, физиологиялык-анатомиялык, психологиялык маани түзөт. Мында баш сөзү туюнткан психикалык маанилердин репрезентацияланышына көңүл бөлүп, талдоого аракет жасалды.

Аннотация: В статье из романа Абдыраманова “Судьба” на примерах и анализах его предисловие использовалось как необходимый, почитаемый, номинант высшей части тела. В его основе лежит денотативное содержание, физиологико-анатомическое, психологическое значение. При этом делается попытка обратить внимание и проанализировать репрезентацию психических значений, выраженных в предисловии.

Annotation: Article. In excerpts from Abdyramanov's novel "fate", using examples and analyses, his preface was used as a necessary, revered, nominee of the highest part of the body. It is based on denotative content, physiological-anatomical, psychological significance. At the same time, an attempt is made to draw attention to and analyze the representation of mental meanings expressed in the preface.

Негизги сөздөр: баш, репрезентацияланышы, өз дүйнөсү, аң-сезим, акыл-ой, фрагмент, лексема, номинант, дене, форма.

Ключевые слова: голова, репрезентация, свой мир, чувство, разум, фрагмент, лексема, номинант, тело, форма.

Keywords: head, representation, your world, feeling, mind, fragment, token, nominee, body, form.

Ш. Абдырамановдун “Тагдыр” романынан алып талдап чыккан үзүндүлөрдө баш сөзү дененин зарыл, аздектелчү, жогорку бөлүгүнүн номинанты катары колдонулган. Анын негизин денотативдик мазмун, физиологиялык-анатомиялык, психологиялык маани түзөт.

Эми баш сөзү туюнткан психикалык маанилердин репрезентацияланышына көңүл бөлөлү.

Көп үзүндүлөрдө баш сөзүнүн семантикасында “акыл-ой”, “акыл-эс”, “акыл”, “эс” семалары берилет. Мисал катары бир нече үзүндү келтирели:

1. Иван Матвеевичтин күтүүсүз жерден мүрт өлүшүн Саяк жүрөгүн тилген оор кайгы менен баштан кечирип, бир кече күн бою өз дүйнөсү түшүнөн чыгып кетти [1,161-б.] . Бул жерде сүйлөм Иван Матвеевичтин ... мүрт өлүшүн ... баштан кечирип деген түрмөктү акыл-ойдон/аң-сезимден/жашоодон кечирип түрүндө берүүгө болот.

2. Үйгө кайтышкан соң жолката Жамал кинонун сюжетин кайталап айтып берет, а Саяк болсо, бүт окуяны толкундана кайрадан баштан кечирет [1,146б.]. Бул сүйлөмдүн акыркы бөлүгүнө вариант катары акыл-ойдон/аң-сезимден кечирет түрүн сунуштоого болот. Бул жерде “дененин зарыл бөлүгү” мааниси берилбейт.

3. Алиги коньяктын күүсү да бар беле, кантсе да толкундануу абалды баштан өткөрөт: ырдагысы, каткырып күлкүсү келет [1,352-б.]. Мында да контекст акыл-ойдон өткөрөт, аң-сезимден өткөрөт сыяктуу варианттарга жол коёт.

Бардык эле учурда баш сөзүнүн мааниси бир же эки сөз менен туюнтула бербейт. Караңыз: Башы иштебегенин кадам сайын билип турам, бирок мен байкуш, биздин жоронун жалпы иши үчүн ошону менен аралашып жүрүүгө аргасызмын[1,347-б.]. Бул контекст башы/мээси иштебеген синонимдик варианттарга жол ачат. Бирок бул вариантка, өз учурунда, жуп компоненттүү варианттар менен алмаштырууга да мүмкүндүк берет: башы иштебегендигин=акыл-эси жоктугун/мээси жоктугун/эси жоктугун.

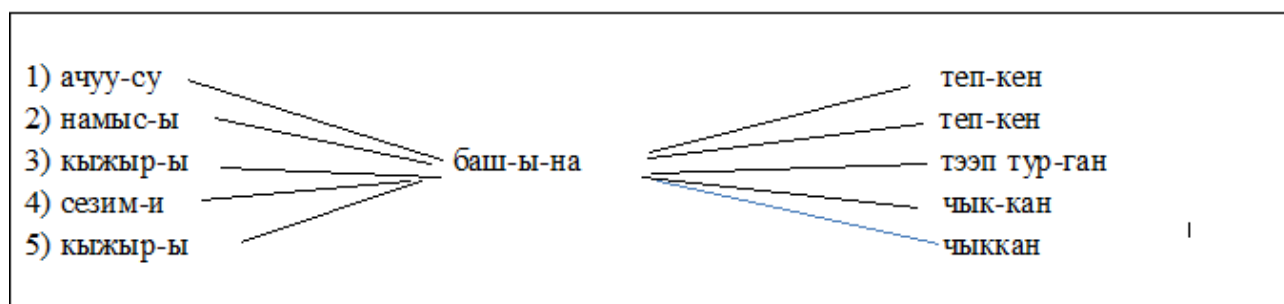
Ичкиликтин таасири менен адамдын аң-сезиминде өзгөрүүлөр болот, анын ой-жүгүртүүсү, логикасы, жүрүм-туруму, эмоциясы демейдегиден башка нукка өтүп кетет. Ушул кубулушту да баш сөзүнүн маанилик чөйрөсүнө кийирүүгө болот. Бул аталыш ушул мазмунда эки жолу колдонулган: Башы энги-деңги болуп калган Жамал үчүн дүйнө ушунчалык кооз да, ушунчалык таттууда көрүнөт [1,351-б.]. Жамалдын башы ого бетер энги-деңги болуп кетти ... [1,354-б.]. Экөөндө тең башы энги-деңги болуп сөз айкашы колдонулган жана субъектик маанидеги башы сөзүн эси, ою, акыл-эси, аң-сезими, мээси сөздөрү менен семантикалык шайкештикте кароого болот.

“Баш” концептинин репрезентативдерине мээ аталышын кошууга болот: Анткени, кара аргымактын мээ сөөгү жука – салкында гана жүгүрө алат [2,128-б.] . Сүйлөмдө аталган концептин экспоненти үч мүчөлүү сүйлөм түрүндө берилген: А+Ээ+Б. Конструктивдик жактан бул түзүмдү кашаага алсак, анда (мээ((сөөгү)жука)) болот да, анын борборун сөөгү сөзү түзөт. Ал эми каралып жаткан концепт өңүтүндө ал түзүм башкача белгиленет: (((мээ)сөөгү) жука). Мында борборду концептин экспоненти түзөт.

Романда (ачуусу/кыжыры/намысы/ички/сезими) башына тээп фразеологизми төрт фразада кездешет. Баарында башына тээп/теп формуласын акыл-эсин/акыл-оюнээлеп формуласы менен барабарлаштырууга болот. 1. Намысы менен ачуусу башына тепкен ондогон чабандестер аттарына камчы басышып, дүркүрөтүп артымдан түшөт – ар биринде соорунга мен таштасам деген үмүт бар [1,135-б.]. Бул жерде: башына тепкен//акыл-эсине/акыл-оюна тепкен//акыл-эси/акыл-оюн ээлеген. 2. Балдар ичинде акмак болуп жылаңач калуудан улам көр намысы башына тепкен Жокен, Жамалды аябай сабап кирди: тең салмагын жоготкон Жамал темтеңдеп барып, кара баткак чалчыкка жыгылып түштү, аз келгенсип Жокен кызды дагы да бир жолу тээп да жиберди[1,149-б.] . Мында: көр намысы башына тепкен//акыл-эсине/акыл-оюна тепкен//акыл-эсин/акыл-оюн ээлеген. 3. Кыжыры башына тээп турган Калыкты сөзгө келтире албасын сезип, Саяк өз секретарын чакырды

[1,270-б.]. Мында: кыжыры башына/акыл-оюна/акыл-эсине тээп//акыл-оюн/акыл-эсин ээлеп турган сөз айкаштарынын семантикалык шайкештиги катталган. 4. Бирок азыркы минутада ички сезим башына тээп чыккан неме өзүн тиштенип токтотту[1,347-б.] .Бул жерде деле башына сөз формасын акыл-оюна/акыл-эсине формалары менен семантикалык жактан теңдештирүүгө болот. 5. Өңү чүпрөктөй купкуу болуп, колдору калтырап кеткен Муса артына бурула бергенде, кыжырыбашына чыккан Жокен, аны артынан как чокуга чапты, тигинин каны былч этип дубалга жабыша түштү [1,441-б.]. Мында да күчтүү эмоциялык сезим сүрөттөлөт. Чоку сөзү “Баш” концептинин репрезентативи катары колдонулган.

Жогоруда келтирилген беш сүйлөмдүн “Баш” концептине тиешелүү үч мүчөлүү аныктооч багыныңкы сүйлөмдөрдүн өз ара катышын схема түрүндө белгилөөгө болот:

Мында да (((Ээ)Б)Т) конструктивдик катыш (Ээ((Т)Б)) концептуалдык катыштан өзгөчөлөнөт: алардын борбору жана чекебели түрдүүчө. Бул фактылар көркөм тексттин, стилдин авторуна гана тешелүү формулалары болуу керек.

Романда төрт ирет баш сөзү, бир ирет мээ сөзү проблема коюучу, аны чечүүчү, маселени алдыга сунуштап, аны талдоочу, суроо сунуштап, ага жооп табуучу “аппараттын” аты катары колдонулган:

1. Бирок Саяк жооп бере алган жок, - бул суроолор анын башында турган сыяктуу көрүндү [1, 104-б.]. Бул сүйлөмдө баш сөзүнүн денотаты чиелешкен көп суроолорду камтыган ойкампа катары сүрөттөлөт.

2. Мээсинде дагы эле баягы суроолор – өзү көптөн бери жооп бере албаган сезимдер уялап турган болучу [1, 185-б.]. Бул контексте мээ сөзү – мурунку тексттеги баш сөзүнүн синоними. Ал суроолордун топтому түзүлүп, каармандын эсинен чыкпай, аны түйшүккө салып жатканы сүрөттөлөт. Бул жерде мээсинде сөзүн башка лексемалар менен алмаштырууга болот: мээсинде/башында/эсинде/оюнда, акыл-оюнда. Баш сөзү дагы бир нече синонимдери менен биригип өзүнчө парадигманы жаратууга жөндөмдүү.

3. Менин башымда турган суроо дагы да баягы: деги бул жашоонун, бул өмүрдүн маңызы эмне? [1, 426-б.]. Бул үзүндүдө баш адамдын, каармандын эстутумун ээлеген чоң суроонун жаратуучусу, ага жооп табуучу орган катары көрсөтүлөт.

4. Албетте, бул суроо менин башыма биринчи жолу эле түшө калып отурган жок, ал бир кишинин кыялына, балким, жаш күнүнөн эле түшкөн суроолор болгондой, менин оюмда деле бар эле, бирок бул жолкудай курч, бул жолкудай эмоционалдуу мүнөздө коюлган эмес ... [1, 426-б.]. Бул фрагментте демейдеги эле зарыл маселенин кескин жана эмоционалдуу берилиши жөнүндө айтылат.

5. – Албетте, бул ар бири акыл-эси жайында болгон адамдын башына өз өмүрдө сөзсүз келе турган суроо ... [1, 426-б.]. Баш сөзүнүн мааниси акыл-эси сөзүндө да берилет. Мында

деле жашоонун маңызы жөнүндө сөз кетет. Ажар аттуу келин койгон бул суроо романда көп кайталанат, баш сөзүнүн мааниси менен үч ирет байланыштырылат.

Романда баш лексемасы көп ирет “ойкампа” маанисинде колдонулат. Ал сөз катышкан сүйлөмдөрдө сөзсүз түрдө ой аталышы катталат. Суроо чечилбеген, түшүнүксүз, бүдөмүк маселени атайт. Ал эми ой сөзү ырасталган, тастыкталган, ынанымдуу пикирдин номинанты катары кызмат кылат. Эми келтириле турган үзүндүлөрдө баш лексемасынын контекстинде ой сөзү учурайт.

Кийинки сүйлөмдө “ойкампанын” курамы татаал, болуп көп элементтерден турганы айтылат:

1. Ошондо баягы кызууланган кезиндеги башына келтирген ойлорун эсине түшүрдү: “Адамдар ушунчалык жүзү карабы?” – деп шектенгенине уялды [1, 131-б.]. Каарманга мурда таандык адамдардын жүрүм-турумун, кулк-мүнөзүн, жекече сапаттарын көрүүсү, баалоосу өзгөрүлдү. Эми ал тааныштарына карата жаңыча көз карашта. Баш, ойлор сөздөрү ортомчу каражат аркылуу байланышты.

2. Жаңы жерге, жаңы коллективге, өзгөчө жагдайга туш келүү адамды санаркатат. Каармандын ушундай шарттагы абалын жазуучу төмөндөгүдөй белгилейт: Биринчи күндөрдө түрдүү ойлор келе турган башына: эгер эртең акчасы түгөнүп калса, эл-журтунан алыс биерде сөзсүз ачтан өлө тургандай болор эле [1, 276-б.]. Мында да ойтутумунда көптөгөн жоромолдордун, божомол идеалардын жаралышы тууралуу айтылат. Баш бул жерде ойлорду тууп, талдап, изилдеп чыгуучу орган сымал көрсөтүлөт.

Акыл-ойго бир эле пикир же идея капыстан келгенде кылт этүү, урунуу этиштери колдонулат:

1. “Ар бир мүнөт сайын Сарыгул менен Саяктын кирип келиштери да мүмкүн” – деген ой башына кылт эткенде, Жамалдын жүрөгү оозуна каптала түштү [1, 357-б.]. Албетте, көп ойлор чиелешкен идеялар кылт этип келбейт, алар топ-тобу менен же жубашып келет. “Өлтүрүп таштайынбы азыр, же башка да жол барбы? – деген ой башына кылт дей түштү. – Балким, Жамал айыптуу эместир бул иште? ...” [1, 258-б.]. Мында да бир эле суроо ойго келген.

2. “Эмне үчүн ал түн ичинде Зубайданыкына келип жүрөт?” – деген ой башына кылт этүү менен, боюн балаканын тепкичтеринин далдасына тартты (346). Мында да, албетте, бир нече суроо, бир нече проблема жөнүндө сөз жок.

3. Жокен эсине келе калары менен жаңы ой башына урунду: дарыя бойлоп жогору чаап, жалгыз аяк “Шайтан көпүрө” менен наркы өйүзгө өтө калып, машинанын жолун торомок болду [1, 267-б.]. Бул сүйлөмдө да ой, баш сөздөрүнүн алакасы тыгыз эмес, алар ортомчу этиш аркылуу байланышкан.

ой — урунду — баш-ын-а

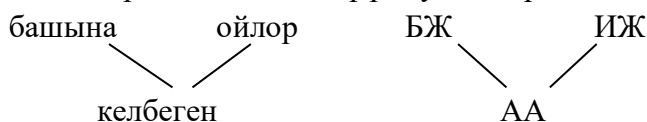
АЖ БЖ Э

Ал заттардын биримдиги этиш (Э) аркылуу көрсөтүлөт, АЖ – атооч жөндөмө, БЖ – барыш жөндөмө. 4. –Тоня, менин башымабир жакшы идея келип жатат, - деди Саша Саяктын бөлмөсүндөгү бир жолку жолугушууда [1, 118-б.]. Акыркы сүйлөмдө идеянын санынбир сан атоочу аныктап жатат.

Кээде ойдун чектүүлүгүн туюнтууга биринчи жолу сөз айкашы да катышат: Кесилип кетүү жөнүндөгү ой анын башына биринчи жолу түшкөн эле (124). Мында ой, баш сөздөрү түздөн-түз синтагматикалык алакага түшкөн жок. Аларды тутумдаштырган этиш сөзү бар.

Ээ+толуктооч+баяндооч моделиндеги үч бөлүктүү синтагмада ойдун башка түшүшү, пикирдин “ойкампага” кириши көрсөтүлөт. Баяндооч ээ (ойкампанын элементи) менен толуктоочту (пикирди тапкан, кучагына алган, сактаган ойкампа) туташтырып, сүйлөмдүн өзөгүн түзүп турат.

Бир үзүндүдө ойлордун келиши терс формасында берилет. Этишке тан мүчөсү жайгашканы менен, анда да АЖ+Э-Бж/Бж+ФЖ формуласы иштейт. Мурункуларда ой, идея башка гени баяндалса, мында келбегени баяндалат: Саяк болсо мурда эч качан башына келбеген ойлор менен кайгылышат[1, 21-б.]. Мындагы үчилтиктин борборун келбеген деген атоочтук түзүп турат. Ал мурунку урунку этиштик формага окшош эле валенттүүлүктө: атооч жана барыш жөндөмөлөрүн туташтырат:

Бар болгону биринчиде: ИЖ+ЧЖ+Ч (чакчыл).

Романда максат да акыл-эсти ээлеген идея катары айтылат: ... Анын башында ушул токой чарбасынын директорунун ордун ээлөө максаты өмүрүнүн түпкү зор, бийиктиги катары жашап жүргөнү жүргөн ... [1, 212-б.]. Мында да башында/оюнда/акыл-оюнда/аң-сезиминде ... катышы потенциал катары көзгө урунат.

Баш сөзү кээде түздөн-түз эле “акыл, ой” семаларынын номинанты болуп колдонулат: – Жокен, - деп салкын унчукту Саяк, тигинин кара мүртөздүгүнө маани бербей, - көзүм болбогону менен башым, жүрөгүм бар да. Бул жерде башым, жүрөгүм сөз формалары бирин-бири кубаттап, өтмө мааниде колдонулган. Жүрөгүм сөзүндө да “сезимим, боорукерлигим, жаным ...” семалары үстөмдүк кылууда.

Бул гана эмес “Баш” концептине карата дененин башка бөлүктөрүнүн аталыштары да репрезентатив болуп кеткенин көрөбүз. Мисалы, далы сөзү да идиоманын курамында ушул топко кирип кетет: Адамдардын минтип кызыга аңдып тургандарын Саяк, эл айткандай, далысы менен сезет [1, 175-б.]. Бул контекстте далысы/акылы/акыл-ою ... катышы “Баш” концептинин репрезентативдери катары кызмат кылат. Анын үстүнө биздин этносто далы ачуу жөрөлгөсү бар. Буга ылайык элде койдун далысын карап өткөндү, келечекти айтып төлгө ачышат. Ошондуктан далысы менен сезет идиомасынын мазмунун “жоромолдоп/болжолдоп билет” деп белгилесек да болот. Караңыз: Ош шаарынын базарында далыачкан балчылар да жүрөт (К.Жантөшев. Каныбек). Мында этноменталдык маани берилген.

Текстте “Баш” концептинин номинативдери комплекстүү да колдонулат: Ошондон соң Саяктын көңүлүндө күтүүсүз бир зор үмүт туулуп, атасы тирүү болуп, келип кала тургандай көп кыялдар башында жашап жүрөт. Бул үзүндүдө башында/көңүлүндө сөздөрү контексттик синоним катары пайдаланылган: а) көңүлүндө/башында зор үмүт туулуп; б) ойлор башында/кыялында/көңүлүндө туулуп. Баш каалоону, максат-тилекти, жашоо багытын жөндөөчү акыл-ойдун булагы катары төмөнкү үзүндүдө берилет: –Жоголгун биерден? Токтоосуз жоголгун. – Каякка?– Башың ооган жакка [3, 108-б.].

Каарманды үй ээси үйдөн чыгып кетүүсүн талап кылып жатат. Саяк кайда барышын билбейт. Муну менен Жокендин иши жок. Каарман кайда барышты өзү тандоосу керек.

Башыооган идиомасын акыл-ойбагыттаган/жетектеген, акыл-эс ээрчиткен айкаштар менен жакындатууга болот.

Макалага дагы бир нече мисал өтө көп болуп калды. Алар өзгөчө изилдөөнү талап кылат. Сыпатталган үзүндүлөрдө баш лексемасынын маанисин “ойкампа”, “акыл-ой булагы”, “эстутум” түрүндө белгилөөгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдраманов, Ш. Тагдыр. Роман. — Ф.: Кыргызстан, 1980. — 448 б
2. Жалилов, А. Азыркы кыргыз тили. 1-бөлүк. – Б.:1996. – 225б.
3. Абдыракматова, Н.К. “Жан” концепт фразеологизмдерде [Текст] / Н.К. Абдыракматова, Ж.О. Дюшеков // Кыргыз тили жана адабияты. – 2007. - №11. – 105 - 110-бб.

References:

1. Abdrakhmanov, G. Destiny. Roman. - F.: Kyrgyzstan, 1980. - 448 P
2. Zhalilov, A. Modern Kyrgyz language. Part 1. - B.:1996. - 225b.
3. Abdyrakmatova, N.K. "Jean" in conceptual idioms [Text] / N.K. Abdyrakmatova, J.O. Dyushekov // Kyrgyz language and literature. – 2007. - №11. – 105 - 110- S.

УДК 82-343:398.22(575.2)(04)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1 (1)-13-18

Бейшеева Ж.Ж.

Филология илимдеринин кандидаты, Ж.Баласагын атындагы КУУ, Манас таануу жана дүйнөлүк адабият кафедрасы, доцент

Бейшеева Ж.Ж.

Кандидат филологических наук, КНУ им. Ж.Баласагына, кафедра манасоведения и мировой литературы, доцент

Beisheeva J.J.

Candidate of Philological Sciences, KNU. Zh. Balasagyna, Department of Manasology and World Literature, Associate Professor

**Ж.САДЫКОВДУН “САЯКБАЙ” ПОЭМАСЫ
ПОЭМА Ж.САДЫКОВА “САЯКБАЙ”
РОЕМ “SAYAKBAI” BY ZH.SADYKOV**

Аннотация: Макалада Ж.Садыков алп манасчы Саякбайдын көркөм образын түзүүгө аракеттенген. Саякбайдын жаңы кастетин, мурда ачыла бербеген адамдык сапаттарын көрсөтүүгө басым жасайт. Поэмада Саякбайдын Манасы өзүнүн көркөмдүк бүтүндүгү, таасир этүү күчү, окуялардын жыйынтыктуулугу, образдын кеңири чечмелениши жагынан гана айырмаланбастан, бийик доошко ээ болгон трагедиялуулугу менен да айырмаланарын көрөбүз.

Аннотация: В статье Ж. Садыков попытался создать художественный образ великого манасчи Саякбая. Он подчеркивает новую касту Саякбая, показывая его ранее неизвестные человеческие качества. В поэме мы видим, что «Манас» Саякбая отличается не только